

ДО ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Шестакова С.О.,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
та українознавства
Сумського національного
аграрного університету

TO QUESTION OF BECOMING OF UKRAINIAN LEGAL TERMINOLOGY

Shestakova S.O.
Associate Professor of the Department
of State-Law Disciplines and Ukrainian studies
Sumy National
Agrarian University

Анотація

У статті досліджується специфіка становлення і розвитку української юридичної термінології. Визначено, що формування української правничої термінології відбувалось у надзвичайно складних і несприятливих історико-політичних умовах. З'ясовано, що на сьогодні українська юридична термінологія поповнюється здебільшого шляхом термінологізації, словотворення, транстермінологізації, запозичення, калькування. Зроблено спробу довести, що мовні вимоги до терміна не слід сприймати занадто прямолінійно, оскільки ідеальних термінів, які б повністю відповідали всім вимогам лінгвістів, не існує.

Ключові слова: термінологія, термін, терміносистема, юридичний, запозичення, термінологізація, транстермінологізація, калькування.

Abstract

The article deals with the specifics of formation and development of the Ukrainian legal terminology. It is determined that the formation of Ukrainian legal terminology occurred in extremely difficult and unfavorable historical and political conditions. It was found that today the Ukrainian legal terminology is replenished mainly through terminologization, word formation, borrowing, calking. It has been made to prove that language requirements for the terms should not be taken too straightforward, since there are no perfect terms that fully met all the requirements of linguists.

Keywords: terminology, term, term system, legal, borrowing, terminologization, transterminologization, calking.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Юридична термінологія як мовнознакова система створюється впродовж усієї історії державно-правового розвитку людства й відображає різноманітні способи осмислення, номінації, визначення, класифікації правових явищ і категорій, шляхи еволюції правового знання, національномовні традиції термінотворення.

Юридична термінологія як сукупність номінацій явищ і понять у галузі права, що функціонують у єдиному конвенціональному плані в мовно-правових сферах законодавства, ділової документації та юридичних наук, становить велику й надзвичайно важливу частину літературного словника будь-якої мови передусім з точки зору його соціально-комунікативної та інформаційної цінності. Увага до юридичної термінології та її розвитку на своїй національній основі, ступінь розробки та упорядкування, стан її наукового вивчення – це ознаки рівня розвитку держави, суспільства, нації, національної свідомості та правосвідомості.

Юридична термінологія як предмет дослідження – це терміносистема, яка нині перебуває у стані формування. З огляду на це вивчення загальних тенденцій її розвитку, дослідження дериваційного потенціалу, шляхів поповнення є актуальним як у теоретичному, так і в практичному плані.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення терміносистем різних галузей і терміна як основного елемента будь-якої термінології давно привертає увагу науковців. Українські дослідники Т. Кияк, Т. Панько, С.Гриньов, В. Лейчик, Г. Мацюк, І. Кочан та ін. досліджують проблеми українського термінотворення, вживання та функціонування термінологічних одиниць. Серед сучасних наукових досліджень, спрямованих на вивчення термінології, варто акцентувати увагу на працях Л. Боярової, Г. Сергєєвої, О. Радченко, Т. Михайлової, О. Медведь, М.Клочко, Н.Яцишин, В.Тураніна та ін.

Формулювання цілей дослідження. Мета нашої роботи – проаналізувати особливості становлення і розвитку юридичної термінології.

Виклад основного матеріалу дослідження. Генеза і розвиток української юридичної термінологічної системи тісно пов'язані з історією української державності, національного законодавства та права, історією української мови й науки. Становлення й формування термінології українського права відбувалось у надзвичайно складних і несприятливих історико-політичних умовах. Проте навіть в умовах бездержавності «її жилили соки генеалогічного коріння» і вона, розвиваючись, змінюючись, зазнаючи значного впливу з боку інших мов, не тільки зберегла питоме ядро термінологічної лексики, а й розширила його на власній етнічно-мовній основі шляхом мобілізації внутрішніх словотворчих ресурсів, а також збагатила його іншомовними правовими термінами й терміноелементами, зокрема інтернаціональними, що сприяло інтеграції української та європейської правової науки й культури [2, с. 13].

Юридична термінологія – історично сформована сукупність термінів, яка відбиває систему понять у галузі права і призначена забезпечувати особливі потреби спілкування в царині законодавства, юридичної науки і практики [6]. Така сукупність є особливим предметом вивчення як у юриспруденції, зокрема в теорії держави і права, так і мовознавстві, насамперед у нових галузях – термінознавстві (наука, що досліджує

теоретичні засади вчення про термін і термінологічну систему) і лексикографії (наука про теорію і практику укладання словників).

Юридична термінологія є найдавнішим пластом термінологічної лексики української мови, який своїми коренями сягає глибокої дописемної старовини, коли право існувало у своїй первинній формі – формі звичаїв і традицій. Норми звичаєвого права зафіксовані в перших юридичних писемних пам'ятках періоду Київської Русі: Договорах руських з греками 907, 911 і 944 рр., Руській Правді та інших документах князівського законодавства, що є найдавнішими зразками юридичних документів і юридичної термінології.

Як бачимо, термінологія як наука виникла достатньо давно, у той же час досі залишаються невирішеними деякі важливі проблеми термінознавства, що перетинаються з концепціями сучасної лексикології, семасіології, лінгвокультурології, прагматики.

Так, у термінознавстві досі немає єдиного загальноприйнятого визначення мовного статусу терміна та його функціональних характеристик, не завжди диференційовано використовуються поняття термін, спеціальна, професійна, наукова лексика та ін. Термін є об'єктом дослідження окремої науки – термінознавства, міждисциплінарної галузі знань із чітким прикладним характером. Засновником термінознавства вважають німецького дослідника Є. Вюстера. Первинно термінологія була спрямована на обслуговування точних, природничих наук, зокрема на роботу з уніфікації та стандартизації їхніх термінологій, а також термінологій різноманітних прикладних технічних напрямів. Справедливо свого часу зазначав академік В. В. Виноградов на Всесоюзній термінологічній нараді, проведеній у Москві 1961 року: «Усякі спроби упорядкування термінів без попереднього аналізу понять, що ними виражаються, залишаються безрезультатними» [3, с.8].

З огляду на те, що єдиного визначення терміна в лінгвістичній літературі поки не існує, це питання залишається актуальним. Навіть поверхневе дослідження термінології в галузі медицини, біології,

юриспруденції й інших наук показує, що далеко не завжди термін точно виражає спеціальне поняття, не завжди однозначний і виражає тільки одне поняття, не завжди він входить тільки до однієї терміносистеми, не завжди тільки одне слово – термін, не завжди термін має точні семантичні межі й виражає точно окреслене поняття. Так, наприклад, часто термінологічні синоніми існують навіть у межах одного тексту, наприклад: *спонукання – втягнення – схилення – залучення; крайня необхідність – крайня потреба; ясла – садок – дитсадок – д/с; строк – термін; завдавати шкоду, заподіювати шкоду – спричиняти шкоду; нецензурна лайка – нецензурні слова; посадова особа – службова особа; скоєння злочину; вчинення злочину – учинення правопорушення; здійснення правосуддя – відправлення правосуддя.*

Багато сучасних дослідників термінології орієнтуються швидше на якийсь ідеальний термін. Незважаючи на численні заклики звернутися до термінологічної реальності й не бути занадто догматичними, переважна більшість лінгвістів дотримуються думки, згідно з якою до диференційних властивостей терміна, які загалом відрізняють його від загальноновживаних слів належать системність, точність, прагнення до однозначності, відносна незалежність від контексту, наявність дефініції, офіційність, стандартизованість, лаконічність, суворі нормативність, стилістична нейтральність, відсутність експресивності, коректність. Ми вважаємо, що вимоги до терміна не слід приймати занадто прямолінійно, тому що ідеальних термінів, які б повністю відповідали всім вимогам лінгвістів, напевне, не існує. Так, термін, що твориться й функціонує у правознавстві, не обов'язково фіксується в законах, проте має власне науковий характер – *нормотворчість, правосвідомість, правова система, диспозиція правової норми.* У науковій літературі, яка відображає процес творення правового знання, юридичний термін може мати кілька наукових формулювань, які представляють різні наукові підходи й школи, різні аспекти трактування того самого правового поняття. Однак, на наш погляд, закономірна вимога критерію системності має вирішальне значення під час класифікації понять,

для вибору й побудови термінів і їхніх систем, тобто для впорядкування термінологій.

Як було зазначено вище, однією з основних вимог до терміна будь-якої галузі, зокрема і юридичної, є однозначність у межах однієї терміносистеми, адже законодавець повинен дати юридичному терміну одне визначення, включаючи в нього всі істотні з його точки зору ознаки, тобто такі, які носять регульовальний характер, мають юридичне значення. Наявність у терміна декількох різних законодавчих дефініцій призводить до нечіткості, розпливчастості юридичного регулювання, породжує непорозуміння і помилки, як правило, з боку тих, на кого поширюється дія законодавчого акта. Однак визначення юридичного поняття в законі є надзвичайно важливим і з нормативного погляду. Орган або особа, що застосовують або виконують правове розпорядження, не можуть трактувати дане законодавцем поняття інакше, ніж це сформульовано в нормативному акті. Нормативні дефініції – норми особливого роду, що включаються органічно в механізм правового регулювання, визначаючи його загальні основи, організаційні передумови.

Для адекватного розуміння терміна особливого значення набуває дискурс. Визначення та прагматичні функції дискурсу представлені у працях Г. Кука, Д. Нунана, Е. Хетч та ін. Ми розуміємо і кваліфікуємо дискурс як текст чи його сегмент, ознакою якого є логічне поєднання та взаємодія мовних форм на різних лінгвістичних рівнях, між якими існують корелятивні зв'язки лінгвістичного та екстралінгвістичного змісту і, як наслідок, має місце логічність і змістовність структурної будови, яка здатна реалізувати прагматику аргументації, полеміки, наукового доведення тощо [8, с. 265].

Сьогодні більшість термінознавців уже не проводить розмежування термінологічної та нетермінологічної лексики. Показовим у цьому зв'язку є думка Л. Віттгенштайн [1], згідно з якою будь-яка мова для спеціальних цілей (нім. Fachsprache) не може відокремитися від мови як первинного коду, визначального для кожної мовної спільноти. Безперечно, термін часто

«з'являється» зі звичайного слова і набуває спеціальних рис. Терміни дозволяють звичайним словам набуті точності і однозначності сприйняття і сприяють виявленню істотних ознак спеціальних понять. При цьому поняття може бути виражено як за допомогою звичайного слова чи словосполучення, так і за допомогою терміна. Слід погодитися з думкою дослідника, який вважає, що пріоритетом для термінознавства завжди залишатиметься термінологічна лексика, оскільки граматико-морфологічні, граматико-синтаксичні та інші правила термінологія запозичує в літературній мові. Проте термінологічний і загальномовний словники можуть накладатися один на одний, взаємодіяти.

Щодо шляхів поповнення юридичної термінологічної лексики, то основними вважаємо за можливе назвати наступні:

1. Термінологізація, яка полягає у використанні в юридичному дискурсі загальноновживаних слів і надання їм особливого правового значення. Початковим етапом термінологізації є наявність необхідного слова в загальноновживаній мові, підсумковим – треба вважати момент засвоєння цього слова юридичною мовою. Це може бути закріплення слова в тексті нормативно-правового акта, використання його у правозастосовному акті або науковому юридичному дискурсі, зокрема мова йде про такі слова, як «річ», «майно» тощо.

2. Створення термінів представниками юридичної науки і практики. Саме такі терміни можна назвати «чистими» юридичними термінами, наприклад, такі терміни, як «джерела права» (автор Тіт Лівій), «право оперативного управління майном» (автор А.В.Венедиктов).

3. Транстермінологізація, під якою слід розуміти використання спеціальних неюридичних термінів, які належали до терміносистем інших галузей, у юридичній галузі й надання їм особливого правового значення, наприклад, «санація», «дискваліфікація» тощо. Поява юридичних термінів, запозичених з інших галузей, є результатом «глобального взаємопроникнення наук, виникнення нових суспільних відносин, появи

нових галузей права»[9, с.19]. Слід зазначити, що транстермінологізацію треба відрізняти від термінологічної міграції, яка полягає у вживанні терміна в іншій галузі без зміни його значення. Основною відмінністю терміна, який виник у результаті термінологічної міграції, є смислова відповідність тому значенню, у якому він вживається в галузі-донорі.

4. Запозичення, що являє собою сприйняття і засвоєння національною термінологічною системою елементів, що використовуються в іноземній юридичній мові. Без сумніву, це неunikний і безупинний процес, який має як позитивні, так і негативні для юридичної термінології наслідки. У випадку вдалої адаптації запозичені терміни органічно входять до юридичної термінологічної системи (наприклад, «вексель», «сервітут», «контрагент» тощо). Проте не завжди запозичення безболісно інтегруються в національну юридичну мову. Трапляються випадки надмірного і недоречного вживання іншомовних термінів у законодавчих текстах (пролонгація – подовження, контракт – договір тощо) чи використання запозиченого терміна з неточним значенням.

5. Калькування. Слід зазначити, що автор терміна «калька» Ш.Баллі вважав цей термін найдоцільнішим: «Іноді це явище називають гібридизацією, однак останній термін не зовсім точний, і його важко запам'ятати. Навпаки, термін «калька» дуже простий, у прямому розумінні він означає точне механічне відтворення малюнка ручним способом» [4].

Калька в сучасному українському мовознавстві сприймається не тільки як «буквальний переклад кожної частини іншомовного слова». Як стверджує С. Я. Єрмоленко, калька (фр. *calque* – копія) – слово або вираз, створені питомими мовними засобами за зразком слів і виразів іншої мови, а калькування – творення нових слів і виразів шляхом копіювання лексико-семантичних та синтаксичних моделей іншої мови [6, с. 73].

Напр., складноскорочене слово *лікнеп* (ліквідація неписьменності) утворено калькуванням відповідного російського вислову *ликбез* (ликвидация безграмотности)» [6, с. 74]. Іншими словами, калькування є свідомим

процесом і має творчий характер: *народовладдя – демократія, міжнародний – інтернаціональний* та ін. Н. Ф. Клименко в енциклопедії «Українська мова» [10, с. 228] стверджує, що чимало кальок виникло в українській мові під впливом російської ще в минулі століття (землевласник, незалежність, співробітник).

Вивчення калькування з близькоспоріднених мов ускладнюється наявністю генетично спільної лексики, пов'язано з труднощами в розмежуванні запозичення, калькування і фактів самостійного лексико-семантичного розвитку. Проте це жодним чином не обмежує можливості калькування, навпаки, на переконання деяких лінгвістів, у близькоспоріднених мовах «більше виражена тенденція до переважання калькування над прямим запозиченням» [7, с. 240–241]. Треба зазначити, що процес калькування залежить від спільних рис у структурі мов, які між собою контактують, він полегшується, якщо ці структури типологічно близькі.

В українському мовознавстві неодноразово вказувалось у працях Г. І. Їжакевича, В. І. Кононенка, Г. Коломйця, А. А. Москаленка, Л. С. Паламарчука, М. Пилинського, Т. І. Панька та ін. на активне поповнення українського словника через калькування з російської та англійської мов. Проте відсутність розробленої теорії калькування не могла не позначитися на стані наукових досліджень цього складного лінгвістичного явища.

Термінологія є параметричною характеристикою юридичної мови. Завдяки юридичній термінології створюється економія сотні слів. Термінологічна розвиненість законодавства свідчить про рівень культури законотворчості. Оскільки юридична термінологія становить основний і найбільш інформативний пласт законодавства, а юридична термінологія, займаючи в законах відносно невеликий обсяг нормативного тексту, формує смислову основу документа, то чим різноманітніший термінологічний фонд, чим більш детально відпрацьована і ширше використовувана законодавча термінологія, тим більшою мірою досягається стійкість, ефективність і лаконічність закону. Вживання в законі виключно термінів – це ідеал, до

якого право прагне і якого воно ніколи не досягне через складність самої дійсності, що становить предмет права і його мету.

Насиченість законодавчого тексту термінами значною мірою визначає професіоналізм розробників законопроекту: кількість термінів, їхнє поєднання один з одним може бути різним, що залежить від теми, ідеї законодавчого документа, культури законодавця. Поширеність термінології в законодавчій мові зумовлена властивостями права. Норма права, як відомо, є узагальненням, типізацією певних життєвих ситуацій, що знаходить вираження в словах-термінах.

Висновки. Отже, розвиток української юридичної терміносистеми тісно пов'язаний з історією національного права, історією української мови й науки, української державності та законодавства. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що на сьогодні українська юридична термінологія поповнюється шляхом термінологізації загальновживаної лексики, створення нових термінів, транстермінологізації, запозичення і калькування. Використовуючи кожен із можливих шляхів поповнення юридичної термінології, треба виходити із його максимальної ефективності.

Юридична термінологічна система перебуває у стані постійного розвитку, тобто у процесі змін, які відбуваються під впливом як внутрішньолінгвістичних, так і зовнішніх факторів. Здійснений аналіз доводить, що українська юридична термінологія сьогодні динамічно розвивається та удосконалюється.

Розвиток сучасної юридичної термінології відбувається як шляхом переходу термінів з однієї юридичної галузі в іншу в межах розвитку юридичної мови, так і шляхом сприйняття вітчизняною термінологічною системою елементів, які використовуються в іноземній юридичній мові, тобто запозичення. На особливу увагу дослідників заслуговує проблема надмірного використання іншомовних термінів у юридичному тексті. Без сумніву, процес запозичення юридичної термінології не повинен полягати в бездумному копіюванні. В українській юридичній мові треба

використовувати тільки дійсно необхідні національному праву іншомовні терміни.

Список літератури

1. Wittgenstein L. Philosophische Untersuchungen. Frankfurt, 1971.
2. Апалат Г. П. Структура, семантика і прагматика юридичних текстів (на матеріалі сучасної преси): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київський національний лінгвістичний ун-т. Київ, 2003. 19с. (2)
3. Арендаренко І. В. Англійська та українська юридична література (порівняльна типологія): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.05 / НАН України; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2003. 20с.
4. Балли Ш. Французская стилистика. Москва, 1961.
5. Вопросы терминологии. Материалы Всесоюзного терминологического совещания. Академия наук СССР. Институт языкознания АН СССР. Москва, 1961.
6. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко. Київ: Либідь, 2001.
7. Коломієць В.Т. Розвиток словотвору слов'янських мов у післявоєнний період. Київ: Наук. думка, 1973.
8. Сергеева Г. Сучасні тенденції розвитку терміносистеми української правничої мови. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць. Вип. IV. Київ: КНЕУ, 2001.
9. Туранін В.Ю. Юридична термінологія в сучасному російському законодавстві (теоретико-правове дослідження). Автореф...докт.юрид.наук: 12.00.01. Белгород, 2017.
10. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Укр. енцикл., 2000.